

Válasz Szovák Kornélnak, Török Józsefnek és Veszprémy Lászlónak

Tisztelt Bizottság! Tisztelt Opponensek! Tisztelt Jelenlévők!

Először is szeretném megköszönni a doktori műként benyújtott kéziratom hivatalos bírálóinak, Dr. Szovák Kornélnak, Dr. Török Józsefnek és Dr. Veszprémy Lászlónak munkám alapos és jó akaratú értékelését. Egy ilyen terjedelmű szöveg elolvasása és értékelése egyaránt rengeteg munkát és fáradságot igényel, amint ezt Török József professzor a számok nyelvén jelezte is. Hálás vagyok tehát, hogy opponenseim vállalták ezt a megterhelő feladatot, és elkészítették bírálatukat. Mivel a három bírálatban a felmerült kérdések és vitatott pontok nagyrészt összecsengenek, ezért rájuk együttesen kívánok reagálni.

Még mielőtt a részletekre kitérnék, feltétlenül reagálnom kell az összes vélemény között a legerősebb kritikára, amelyet Szovák Kornél fogalmazott meg: „értelmes volt-e ilyen formában a kérdésfelvetés?” (7. o.) A kérdés megfogalmazása a kutatási, módszertani kérdések legfontosabbikára mutat rá. Lehet, hogy magam is hibáztam, amikor – talán túlzott óvatosságból – a források kis számát és az összkép töredékességét hangsúlyoztam. A benyújtott disszertáció azonban összességében nem csak azon a nagyjából félezer okleveles adaton alapul, amelyek a forrásjegyzékben tételesen is fel vannak sorolva (e tételek némelyike – a kolostori jegyzékek – egyébként több oklevelet takar, mások pedig – a számadáskönyvek – hosszabb összefüggő adatsort alkotnak). Legalább ennyire fontosnak tartom a topográfiai és a kvantitatív elemzéseket, valamint azt a háttérismeretet, amelyet a szerzetesi gazdálkodásról írt korábbi munkáim jelentettek. A felsoroltak közül vélhetően a kvantitatív módszerek alkalmazása okozhatja a legnagyobb ellenérzést. Az ismételten felvetett problémára, hogy tudniillik elegendő-e ennyi forrás a kérdések megválaszolására, a válaszom igen, még akkor is, ha nyilván maradnak nyitott kérdések is. Az újkor előtti korok gazdaságtörténetének kutatói az általam használthoz nagyon hasonló módszerrel próbálnak hosszú távú trendeket kimutatni. Ennek a kutatási irányzatnak a legjelentősebb képviselője Angus Maddison volt, aki az általa alapított groningeri iskola keretében kollégáival és tanítványaival (utóbbiak a Maddison Project keretében folytatják a kutatást) lényegében minden, gazdaságilag értelmezhető és számszerűsíthető forrást felhasználva elemezte az európai és a világ gazdaság alakulását, olykor egészen a római korig visszanyúlva. Bár nem ebben az összefüggésben említi, mégis itt reagálok opponensemnek a „gazdálkodás” kifejezést érintő kritikájára is. Maga a szó-

használat valóban vet fel problémát, hiszen a modernkori forrásokon alapuló gazdálkodástörténethez hasonló a rendelkezésre álló forrásaink alapján a koldulórendekről valóban nem lehet írni. A kifejezést nem a mai, a rendszeres, minden elemében feltárható és követhető gazdálkodás, hanem egy ennél szűkebb értelemben használtam. A kötet megjelenése előtt ezt a hiányt a szöveg megfelelő helyén mindenképpen pótolni fogom.

Az általánosabb problémával kezdve, érdemes a magyar forráshelyzetet kicsit távolabbról tekinteni. Miközben vitathatatlan, hogy az egyes rendek meglévő levéltárai erősen hiányosak, és az okleveles anyag mennyisége összességében elmarad a nyugat-európai kolostorokra, illetve szerzetes-rendekre vonatkozó források számától, a helyzet valójában ennél jóval összetettebb. Egyrészt – hasonlóan sok más kérdéskörhöz – e tekintetben sincs egységes nyugat-európai helyzet. Mint ahogy arra disszertációmban is utaltam, a források – Magyarországhoz képest persze relatív – hiánya a francia kutatókat is meglepte. Az egyébként igen jól dokumentált flandriai területen működő liège-i ferences kolostornak pl. mindössze tizenkét középkori oklevele maradt fenn, s számos olyan kisebb kolostor van Franciaországban, amelynek még ennyi sem. Ami konkrétan a gazdálkodásra vonatkozó forrásokat illeti, hasonló a helyzet. Nagyjából harminc éve nagy feltűnést keltett az avignoni ferences kolostor vaskos számadáskönyvének előkerülése és első feldolgozása. Voltaképpen ez indította Jacques Chiffolleau-t és tanítványait a koldulórendi gazdálkodás gyakorlatának kutatására, s nagyrészt ebből nőtt ki az általa és Nicole Bériou által szervezett konferencia és annak kötete (*Économie et religion. L'expérience des ordres mendiants [XIIIe–XVe siècle]*). Az avignoni számadáskönyvhöz hasonló forrás azonban azóta sem került elő, s kicsi az esélye, hogy valaha párja akad. Egy francia kolléga, Ludovic Viallet találó megfogalmazása szerint az avignoni számadáskönyv egy olyan hatalmas fa, amely mögött nincs erdő.

Mindemellett a források száma és jellege Nyugat-Európában sem egységes. Az Ágoston-rendi kolostorok koldulási körzeteiről jó források vannak Németországból, de ugyanez nem mondható el pl. az ottani ferencesekről. Franciaország vagy Németország egyes vidékein szokássá vált a kolostorokban cartulariumok, obituariumok vezetése, de ez sem nevezhető általánosnak. Az sem véletlen, hogy a középkori közgazdasági gondolkodással kapcsolatban elsősorban a ferencesekről szokás beszélni, a többi koldulórend szerzetesei ugyanis jóval kevesebbet foglalkoztak ezzel a kérdéskörrel. Ha tehát a koldulórendi gazdálkodás a kutatás tárgya, akkor előbb-utóbb mindenki azzal szembesül, hogy ki kell szélesítenie a kutatást az összes koldulórendre, ráadásul a forrásadottságok rendkívül eltérőek, gyakran felettébb esetlegesek. Tulajdonképpen ezt a helyzetet írta le a Veszprémi László által idézett Hans-Joachim Schmidt is.

Ilyen értelemben a magyar helyzet egyáltalán nem „lóg ki” a sorból. Persze, a források darabszáma ettől még mindig nem túl magas. Ennek azonban elsősorban az a következménye, hogy az

egyekről mintegy pontszerűen értesülünk, vagyis nincsenek hosszabb összefüggő történetek. Gyakran nem látjuk az ügyek kezdetét vagy végét, esetleg egyiket sem, hanem csak a közepéből egy villanásnyit. Azt azonban tudjuk, hogy mivel kapcsolatban keletkeztek az ügyek, és összességükben ezen ügyek megoszlása sokat elárul a kolostorok, illetve a rendek gazdálkodásáról. Természetesen ezzel szemben felvethető, hogy érdemes-e egy előre tudottan töredékes forrásbázis alapján ilyen léptékű kutatásba fogni. A magam részéről továbbra is azt gondolom, hogy igen. Nem azért, mintha a töredékes kép a kutatás során valamilyen csoda folytán kiegészülne, hanem azért, mert a képzeletbeli mozaik darabjai végső soron egymást is értelmezik, a több szempontú és a forrásadottságokkal számot vetve többféle módszerrel vallatóra fogott szövegekből és más – régészeti vagy térképes – forrásokból leírhatóvá válik, hogy a középkori Magyarországon mit jelentett a koldulórendi kolostorok gazdasági hátterének megteremtése. Látjuk a rendek közti különbségeket, egyes esetekben pedig tetten érhetőek az időbeli változások is. Ebben az összefüggésben legalább annyira fontos észrevenni azt, hogy miről van forrás, és miről nincs. Bizonyos esetekben ugyanis e hiányokért nem a forráspusztulás okolható, ld. pl. a háztulajdonok hiányát a segesvári domonkos kolostor XVI. századi jegyzékében. Bizonyos ügyletek hiánya lehet rendi sajátosság, a körülmények által befolyásolt döntés vagy külső tényezők által meghatározott kényszer. Ezt nyilván esetenként mérlegelni kell, mindenesetre az adathiány is jelezheti a gazdálkodás kereteit.

További kérdés, hogy a női közösségek okleveleinek bevonása a kutatásba mennyivel egészíthette volna ki, vagy miként korrigálhatta volna a férfi közösségek gazdálkodásáról kirajzolódó képet. Nem kívánok azzal az érveléssel takarózni, hogy a koldulórendi gazdálkodás kutatásába Nyugat-Európában sem vonják be a rendek női ágait, inkább megpróbálom bemutatni azokat a megfontolásokat, amelyek döntésemet annak idején meghatározták. Egyfelől az apácák gazdasági ügyei alapvetően birtokügyek, amint ezt éppen a fennmaradt iratanyag bizonyítja. Ráadásul ezek a birtokügyek abból a szempontból meglehetősen egysíkúak, hogy döntő többségük a birtokjog biztosításával függ össze, magáról a birtokhasznosításról alig tudunk meg valamit. Mindemellett az is jól látszik, hogy éppen a férfi szerzetesek anyagi hátterének fontos részét biztosító végrendeletek és lélekváltság adományok meglehetősen ritkák, az alamizsnagyűjtés más lehetőségei pedig teljesen hiányoznak, hiszen azok az apácák számára egyenesen tiltottak voltak. Igaz, hogy a pozsonyi klarisszák csaknem ugyanannyiszor szerepelnek a végrendeletekben, mint a ferencesek (142/157), ez azonban kivételes, a többi női közösség esetében egyáltalán nem jellemző. A kolozsvári domonkosok pl. 18, az ottani apácák viszont csak 4 végrendeletben szerepelnek, azokban is a férfi szerzetesekkel együtt. További különbség, hogy éppen a legnagyobb kolostorok, a margitszigeti domonkosok és az óbudai klarisszák a fennmaradt iratok alapján végrendeleti

hagyatékként általában birtokot kaptak. Ez a helyzet azonban nem feltétlenül tükrözi az egykori valóságot, hiszen ez az iratanyag hiányos, a török elől többszörösen menekülve az apácák okleveleiknek csak egy részét vitték magukkal – nyilvánvalóan azt, amelyik a visszatéréshez fontosnak látszott, vagyis a birtokokról szólót. Az efféle válogatás szintén inkább a monasztikus rendekhez köti őket. Szemléleti különbséget is tükröz, hogy hasonló helyzetben az obszerváns ferencesek a konfraternitás okleveleket őrizték meg. A női közösségek irataiból megismerhető gazdálkodás egészen más mintát követ tehát, mint ugyanezen rendek férfi ágaié. Másfelől teljesen igaza van Szovák Kornélnak abban, hogy ha az apácák ügyeit egyes férfi szerzetesek intézték, akkor azoknak érteniük kellett a gazdasági kérdésekhez. Ezt támasztja alá az az adat is, amely szerint még egyházmegyei szolgálatban is kapott ilyen feladatot koldulórendi szerzetes (ezért az adatért egyébként különösen hálás vagyok opponensemnek). Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a gazdasági ügyekhez mindig minden kolostorban értett valaki, s a disszertációmban – Sopron példáján – többek között éppen arra kívántam rámutatni, hogy e tekintetben egészen komoly változások történhetek viszonylag rövid időn belül. Ráadásul a kolostorok gazdasági ügyeinek intézési módját legalább három tényező határozta meg: az adott kolostor szerzetesei mellett fontos szereplő a rendi vezetés és a kegyúr, s ez kiegészülhet még – főleg a késő középkorban – az egyházmegye főpapjával, esetleg az érsekkel, különösen, ha az utóbbit Bakócz Tamásnak hívták. A fentiek ellenére abban mindenképp igazat kell adnom opponensemnek, hogy az apácák nagyon hiányoznak az összképből, a magam részéről azonban ezt nem a koldulórendi gazdálkodással, hanem a többi apácarenddel összefüggésben látom feldolgozhatónak. A magyarországi apácakolostorok és beginházak kérdésének újragondolása valóban adóssága a kutatásnak.

Itt kell kitérnem egyik opponensemnek, Szovák Kornélnak, a hiányos forráskezelést illető kritikájára. Ehhez a következőket szeretném hozzáfűzni. A női kolostorok forrásairól fentebb már szóltam, ezt itt nem ismételném meg. A késő középkori ferences formulárium kiadásra előkészített átírását sajnos nem volt módom használni, a kiadás Rómában tartózkodó készítőjével a kapcsolatfelvétel sikertelen volt. Ugyanakkor magam is tudom, hogy a formuláriumban szereplő oklevél-minták kiemelten fontos források, hiszen éppen tipikus voltuk miatt szoktak bekerülni az efféle mintakönyvekbe. A pálosok gazdálkodásával foglalkozva ezt igyekeztem is kiaknázni. A disszertáció könyvként való megjelentetésekor tehát természetesen ki fogom egészíteni a munkát ezekkel az adatokkal.

Ami a végrendeleteket illeti, ezek részletekbe menő elemzésétől a disszertációban eltekintettem, ellenkező esetben ugyanis a szöveg terjedelme szinte megduplázódott volna. Ehelyett a testamentumok kvantitatív elemzését választottam, azt is elsősorban nem a tartalmukra, hanem a végrendelezők társadalmi helyzetére összpontosítva.

A ferences káptalan finanszírozására vonatkozó 1380-ból származó adatot nagyon köszönöm, egy hasonlót a disszertációban II. Lajos 1525-ös számadáskönyvéből idézek (185. o.). A káptalanok támogatásának kérdéskörével a disszertációban valóban csak érintőlegesen foglalkoztam, opponensem felvetése azonban egy lényegi kérdésre világít rá. 2014 decemberében egy Szegeden tartott konferencia-előadásban (*Le réseau social et les ressources des observants en Hongrie à la fin du Moyen âge, L'Osservanza francescana fra Italia ed Europa Centrale: istituzioni, società e religiosità*, 2014. december 4-6.) az obszerváns vikária gyűléseiről részletesen beszéltem, elsősorban a társadalmi kapcsolatrendszer felől közelítve a kérdéshez. Éppen az opponensem által is hangsúlyozott „hivatalos” támogatás szempontjából igen tanulságos, hogy az 1473 és 1517 között tartott 24 káptalan közül tizenegyet támogatott közvetlenül a király (ezek közül nyolc Budán, kettő Pesten, egy pedig Visegrádon volt), egyet az esztergomi érsek, a többit pedig egy kivétellel az ország legmagasabb rangú tisztségviselői, pl. Szapolyai Imre nádor vagy Újlaki Miklós bosnyák király. Az inkább már a korabeli politikai helyzetet tükrözi, hogy ebben az időszakban a káptalant felváltva tartották az ország központjában és a délvidéken (Újlak, Atya, Futak). Mindemellett az is figyelmet érdemel, hogy országgyűlések egyes tárgyalásait is többször tartották obszerváns ferences kolostorokban (pl. Buda, Pest, Tata). Az erre vonatkozó adatokat Vadas András kezdte el összegyűjteni. Hasonlóképpen fel kell dolgozni a konventuális ág, illetve amennyire lehetséges, a domonkosok és az Ágoston-rendiek káptalanjait is. Azt azonban fontos leszögezni, hogy elszámolások híján sem azt nem fogjuk tudni számszerűsíteni, hogy pontosan mekkora összeget kaptak az érintett rendek (egy vagy esetleg több forrásból kaptak-e támogatást), sem azt, hogy ebből mennyi volt szorosan véve a káptalan költsége, és mennyi az általános működési költségre fordítható támogatás. A disszertációban is idézett külföldi példák (186–187. o.) arra intenek, hogy a többször felbukkanó 300 forintos összeg egy része vélhetően az utóbbi célt szolgálta.

Mind Török József, mind Szovák Kornél hiányolja a rendi élet tárgyalását a disszertációban. Török Józsefnek teljesen nyilvánvalóan igaza van abban, hogy az anyagi javak megszerzése és a gazdálkodás a szerzetesrendek, különösen a koldulórendek számára nem önmagáért való cél volt. A lelkiek és a földiek – ahogy erre egy korábbi könyvem címében is utaltam – egymástól elválaszthatatlanok, az anyagi javak a lelki feladatok ellátásához biztosítják a feltételeket. Ezúttal azonban tudatos döntés volt, hogy hangsúlyozottan az anyagiakra, illetve az anyagiak forrásaként megjelenő társadalomra helyeztem a hangsúlyt. A disszertációt ugyanis a látszat ellenére legfeljebb felerészben szántam egyháztörténeti munkának. A munka során legalább ennyire fontos volt a gazdaság- és társadalomtörténeti rész, amiben a koldulórendek egyfajta indikátorként jelennek meg. Ez persze nem mentség azokra a hiányzó forrásokra, amelyek valóban elkerülték a figyelmet. Köszönöm Szovák Kornélnek, hogy ezeket opponensi véleményében meg is írta. A for-

muláriumok vonatkozó tételei és a néhány kimaradt oklevél (ilyet magam is találtam még a beadás óta egyet-kettőt) a disszertáció könyvként való megjelentetésekor mindenképpen bekerülnek a feldolgozott források közé.

Szovák Kornél felhívta a figyelmet az elbeszélő forrásokban és a prédikációs irodalomban rejlő lehetőségekre is. Nem vitatom, hogy elvétve ilyenekben is lehet felhasználható adatokat találni, ezek azonban vagy az alamizsnagyűjtés tényét közlik, vagy alkalmanként annak – egyébként egyáltalán nem érdektelen – morális kérdéseire kötődnek. Az általam valamivel jobban ismert Laskai Osvát a *Sermones de sanctis* beszédmintáiban magáról az alamizsnagyűjtésről nem beszél, ha itt-ott felbukkan az alamizsna, az általában a helyzet jellemzését (pl. Páduai Szent Antal, Szent Erzsébet) vagy a szentség igazolását szolgálja (pl. Szent Bernardin, Szent László, Szent István). A Szent Ferencről írt három sermo közül csak a harmadikban kap valamivel nagyobb szerepet az alamizsna, ám ott is a helytelen imádság témájával összefüggésben és kifejezetten nem a kolduló szerzetesekre, hanem a koldusokra vonatkoztatva: *Et certe multi sunt hodie tales, qui ideo faciunt orationes, ut Deus eis det honores et res temporales, quod intelligentes etiam pauperes mendici sic petunt elemosynam: „Date” inquit „elemosynam, ut Deus det vobis bonam fortunam, prosperitatem et honorem.” Non dicunt, „ut Deus det vobis gratiam et gloriam”, quare sic dicendo non possent tantum habere.* (os 094, c. 001) Mindazonáltal némi megnyugvással állapítottam meg, hogy a disszertációban leírt eredményekkel ellentétes dolog egyik eddig fel nem használt forrásban sem szerepel.

Végezetül néhány kérdésre külön-külön is válaszolni próbálok. Veszprémy László azt a kérdést teszi fel, hogy a pénz szerepének előtérbe kerülése valóban tekinthető-e egyfajta modernségnek (5. o.). Hogy pontosan mit tekintünk modernnek, ez bizonyos mértékig megítélés kérdése, de a kortársak a pénzbevételekre való törekvést mindenképpen újításnak tartották. Legalábbis ez derül ki pl. az obszerváns ferencesek XVI. századi káptalani határozataiból. Ugyanakkor kapitalisztikus gazdálkodásról a koldulórendek esetében semmiképp sem beszélnek, ehhez ugyanis hiányzott a pénzbevételek, és főleg a keletkezett – pénz vagy ingatlan – tőke kihelyezésének rendszeressége, ami pedig a pálosok gazdálkodásában megfigyelhető. A készpénzzel kapcsolatban szintén Veszprémy László megemlíti a búcsúcédulák árusításából származó bevételek kezelésének kérdését is (9. o.). Habár ez az összeg természetesen nem a szerzeteseket illette, valóban elgondolkodtató, hogy volt-e ebből valamilyen közvetett hasznuk. Magam azt gondolom, hogy igen, hiszen a hívek, akikkel a búcsúcédulák miatt kapcsolatba kerültek, egyúttal alamizsnát is adhattak. Ezt azonban források híján tételesen bizonyítani nem tudnám.

Különböző formában, de Török József és Szovák Kornél is felteszi a kérdést: nem lehetett volna-e mélyebbre menni a rezidencia, a kolostor, illetve a mezővárosi fejlődés kapcsolatának kutatásában (2. o.)? Török Józsefnek természetesen igaza van, amennyiben ezt a kérdést esetről esetre

érdemes megvizsgálni. Ehhez azonban igen nagy mennyiségű és részletességű esettanulmányra lett volna szükség. Általános minta ugyanis nincs. A rezidencia és a kolostor egymáshoz való – időbeli és térbeli – viszonyát még viszonylag egyszerűen lehet tisztázni, amit több esetben meg is tettem. A mezővárosi fejlődés megindulásának kérdése azonban ennél jóval nehezebben megragadható, hiszen vannak jogi, településszerkezeti és gazdasági aspektusai. Mindezen szempontok együttes vizsgálata egy önálló disszertáció témája lehetne.

Ami a sójövedelem kérdését illeti, e tekintetben vitatkoznék opponensemvel (3. o.). A sóból származó jövedelem bizonyos korokban és bizonyos rendeknél ugyan valóban fontos szerepet játszott, a koldulórendekre azonban általánosságban ez éppenséggel nem jellemző. Az Erdélyen kívüli kolostorok közül alig egy-kettő kapott sójövedelmet, és rendszeresnek voltaképpen csak a pesti domonkosok esetében látszik a XV. század utolsó negyedétől. Más a helyzet Erdélyben, ahol a XIV. századtól kezdve, de különösen a XV. század közepétől szokás volt a szerzetesek sójövedelemmel történő támogatása, ez azonban teljesen egyértelműen a helyi adottságok következménye. Ez gyökeresen eltér a pálos rend I. Lajostól kapott, évente rendszeresen kiutalt 300 forint értékű sójövedelmétől, amelyről ráadásul azt is tudjuk, hogy valóban sóban érkezett (a pesti domonkosok heti 2 forintos támogatása valószínűleg inkább a sóbevételek terhére kifizetett pénzösszeg volt).

Török József kételyeit fejezi ki azzal a megállapítással kapcsolatban, hogy a koldulórendek csak birtokosai voltak a kolostoroknak és a birtokoknak, nem pedig tulajdonosai (4. o.). Ebben az esetben a *ius proprietatis* különböző fajtáiról van szó. A szerzetesek a források alapján semmiképp sem rendelkeztek a teljes tulajdonjoggal (*dominium perfectum*). A rendelkezésre álló adatok arra utalnak, hogy a birtokjog (*ius possidendi*) megillette őket, de pl. az elidegenítési jog (*ius alienandi*) nem. Nem mond ellent a korlátozott tulajdonjognak (*dominium imperfectum*) a Szovák Kornél által idézett 1511-es kolozsvári szerződés sem, amely valóban elkerülte a figyelmemet. A helyzet pontos tisztázásához szélesebb, európai összehasonlításban végzett kutatás volna szükséges, annál is inkább, mivel adott esetben akár az egyes felek is eltérően ítélték meg a jogi helyzetet, amint erre a selmecbányai példa rávilágít.

Szovák Kornél a filológus alaposságával vette górcső alá a szövegben található idegen, főleg latin szavakat és kifejezéseket. Elismerem, ezek többségét valóban érdemes lett volna megmagyarázni, már csak az olvasó iránti udvariasságból is. Mentségemre szolgáljon, hogy a forrásokkal való foglalkozás és a szöveg megírása közben a kutatói farkasvakság miatt nem éreztem, hogy ami számomra világos és érthető, az valójában nem a köznyelv része. A felsorolt jegyzék legnagyobb részével nemigen van mit vitatkozni, csupán két kifejezésre térnék ki. A *tributum agrorum* kifejezés az általam ismert magyarországi okleveles anyagban sehol máshol sem fordul elő, és opponensem

megjegyzéséből arra kell következtetnem, hogy ő sem ismeri párhuzamát. A XIX. századi, stájerországi születésű Franz von Miklosich, a bécsi szlavisztikai iskola egyik megalapítója és a kor egyik vezető nyelvésze *Lautehre der altslovenischen Sprache* című, eredetileg 1850-ben kiadott művében (új kiadása: *Vergleichende Grammatik der slawischen Sprachen* I. Cambridge: Cambridge University Press, 2015) szerepel a szlovén *věča* szó (340. o.) *tributum agrorum* (vagyis Grundsteuer, földadó) jelentéssel, és egy megjegyzéssel, miszerint e szót tévesen kapcsolják a magyar becs (vagyis érték) szóhoz („das fälschlich mit magy. becs pretium zusammengestellt wird”). A szó pontosabb adatolása azonban Miklosich művében nem található. Ugyanilyen jelentéssel találjuk a kifejezést a *Neustes Deutsch-Lateinisches und Lateinisch-Deutsches Hand-Lexikon zum Schul- und Geschäftsgebrauche* (szerk. Franz-Xaver Schönberger, Wien, 1842) III. kötetének 272. oldalán. A kifejezés egyéb előfordulásai kánonjogi és római jogi témájú szövegekben találhatók, a városnak a földek után fizetendő adó értelmében. Ld. pl.: *Tributum agrorum solvendum est illi civitati, ubi agri sunt. gl. 1 in Summa 13 q. 1* (Esteban Daoiz: *Iuris pontificii index et Summo*, 1624, TRI). Ez a jelentés talán nem áll messze az oklevélben használt kifejezés értelmétől, de addig, amíg időben és térben közelebb álló adatokat nem sikerül találni, óvakodnék az egyértelmű állásfoglalástól.

A másik, némi magyarázatot igénylő kifejezés az általam szőlőfürtként értelmezett *botra vini*. A magyarázat az ószövetségi könyveken, pl. a Számok könyve 13,24 versén és annak hagyományos értelmezésén alapul, ahol arról van szó, hogy a Kánaánba kiküldött kémek többek között szőlőfürtöket hoztak, s később erről nevezték el a helyet: *qui appellatus est Neelescol id est torrens Botri eo quod botrum inde portassent filii Israel*. Ugyanebben az értelemben használja pl. a XVI. században a németalföldi ferences Franz Titelmann (1502–1537) is az Énekek énekéről írt kommentárjában (*Commentarii in cantica canticorum Salomonis aeditione prima emendatiores*. Parisiis, Vidua Mauricii a Porta, 1550, 25): *Botrum ergo Cypri secundum hunc sensum intelligere licebit uvam sive botrum vini insigniter pinguem ac delicatum, praestantissimum vini succum in se continentem*. Maga a szó a görögből származik, az idézett ószövetségi részben nemcsak a 24. versben, hanem a 23-ban is szerepel: *καὶ ἤλθοσαν ἕως Φάραγγος βότρυος καὶ κατεσκέψαντο αὐτήν καὶ ἔκοψαν ἐκεῖθεν κλῆμα καὶ βότρυον σταφυλῆς ἓνα ἐπ’ αὐτοῦ καὶ ἦσαν αὐτὸν ἐπ’ ἀναφορεῦσιν καὶ ἀπὸ τῶν ῥοῶν καὶ ἀπὸ τῶν συκῶν*. A *botrus*, *i m* szócikként szerepel a Középkori magyarországi latinság szótárának Supplementum kötetében is (127.o), Pécsváradi Gábort idézve, ugyancsak „szőlőfürt” jelentéssel. Arra sajnos nem tudok válaszolni, hogy az egyébként hímnemű szónak miként lett semleges többes száma, a szőlőfürt értelmezést azonban a magam részéről fenntartanám. Hogy a csemege-szőlő télen át való frissen tartása, amit a vitatott lábjegyzetben ismertettem, mennyire bonyolult, az nézőpont kérdése. A lényegi kérdés ebben az esetben számomra az volt, hogy a szerzetesek és a támogató között az „ajándékért alamizsna” látszólag üzleti kapcsolatában a budai Ágoston-rendi szerzetesek – a

pálosokhoz hasonlóan – valamilyen különlegességet adtak ajándékba, ez pedig a gazdálkodás kérdéskörébe tartozik.

Opponenseim megértését kérem, hogy az alkalmanként félreérthetően megfogalmazott mondatokból fakadó hibákra (pl. a pesti ferences kolostor egyházmegyei hovatartozása, a halastavak lehalászásának ritkasága, a természetes gazdálkodás rendszertelensége) külön-külön nem térek ki. Ezek jelzését természetesen csak megköszönni tudom, és a szövegben igazítom. A szakirodalmi tételekben jelzett kiegészítésekre tételesen nem kívánok kitérni, azokat köszönöm és hasznosítani fogom.

Végezetül ismételten megköszönöm bírálóim alapos munkáját, javító és segítő szándékát. Az általuk javasolt korrekciókat megfogadom, és az eddig nem használt és hivatkozott forrásokat és szakirodalmat lehetőségem szerint beépítem a kötet végső, megjelenésre előkészített változatába.

Budapest, 2015. március 12.

F. Romhányi Beatrix